

„A tulajdonságok nélküli ember mint forradalmár”

BESZÉLGETÉS CSALOG ZSOLT HOGYAN KELL FORRADALMAT CSINÁLNI? HELTAI GYÖRGY PORTRÉJA CÍMŰ KÖNYVÉRŐL¹

Résztevők: *Jánossy Lajos, Németh Gábor, Reményi József Tamás, Tóth-Czifra Júlia*

Hozzászóltak: *Bíró András, György Péter, Soltész Márton, Ungváry Rudolf, Wessely Anna, Závada Pál*

Jánossy Lajos: Jó estét kívánok mindenkinek! Köszönjük szépen, hogy ilyen sokan tisztelnek meg bennünket a jelenlétükkel-érdeklődésükkel ennek a lassan egyre inkább nyári időszaknak a dacára. Az *Előhívás* mai alkalmával Csalog Zsolt és Heltai György *Hogyan kell forradalmat csinálni?* című könyvéről fogunk beszélgetni, amely a *Magvető* Kiadónál, a *Tények és Tanúk* sorozatban jelent meg. Azon gondolkodtam, hogy ki kezdje most a beszélgetést, és azt gondoltam, hogy Julcsi, vagyis Tóth-Czifra Júlia fogja elkezdni, tehát ő adja meg az alaphangot ehhez a könyvhöz. A továbbiakban Reményi József Tamás, Németh Gábor, én pedig Jánossy Lajos vagyok – akik majd felvesszük a fonalat.

Tóth-Czifra Júlia: Jó estét kívánok én is! Azzal kezdeném, mielőtt rátérnék az első benyomásaimra magáról a szövegről, hogy az nekem mindig nagy élmény, amikor egy filológiaiag ennyire nagy és alapos munkát tudok a kezembe venni. Úgyhogy Soltész Mártonnak, aki sajtó alá rendezte ezt a kötetet és a jegyzeteket írta, ezúton is gratulálok ehhez a munkához. Ami magát a szöveget illeti, ugye nem egy életútinterjúról, nem egy mélyinterjúról van szó, ahogy ezt az előszó is leszögezi. Én meg azt szögezem le, hogy kicseleztem a tartalomjegyzéket, és előbb a főszöveget olvastam, majd csak utána a kötet elején álló tanulmányt, és nagyon örültem neki utólag, hogy így tettem. Ez valahol a riport és az interjú határán mozgó portré. Egy összefüggő prózai szöveg, egy monológ, ami egy diktafonfelvétel alapján jegyeztetett le, valamikor a '80-as években, nem tudni pontosan, hogy mikor. '83–84-ben készült az interjú kint Charlestonban, ahol Heltai György élt. És aztán Csalog Zsolt ezt az anyagot gyúrta portrévá. Összefüggő és eléggé egységes monológgá. Számomra sajnos nem igazán derült ki, hogy mennyit változtatott, vagy hogy a nyersanyaghoz képest mennyire nyúlt bele az író abba, amit Heltai elmondott neki; hogy mondatszinten és struktúrában mennyit változtatott, hogy a dramaturgiát hogyan szervezte át. Pedig többször felvetődik az emberben a kötet olvasása közben, hogy mennyi a Heltai és mennyi a Csalog egy-egy nagyon éles dramaturgiai váltásban. Most mondok egy példát, ami egy későbbi ponton is példám lesz majd. Két egymást követő sort idéznék. „...addig ütötték a heréit, amíg el nem ájult –” Következő bekezdés: „No,

¹ A beszélgetésre az *Előhívás*-estek keretében 2018. június 13-án, a budapesti Nyitott Műhelyben került sor. Mostani közlésünk az eseményről készült hangfelvétel szerkesztett változata. A beszélgetés teljes hanganyaga elérhető: <http://www.litera.hu/hirek/litera-radio-elohivas-csalog-zsolt-heltai-gyorgy-konyverol>

ennyit a szocdem-ügyről.”² Ennek a példának, ennek a két sornak-bekezdésnek az egymásra következőségében vajon mennyi a Heltai, és mennyi a Csalog? Ezt lehet, hogy érdekes lenne egyszer megtudni. A kötetben számomra az egyik legérdekesebb dolog az volt, hogy nagyon sokáig nem tudtam eldönteni, hogy az a kedélyesség, ami a Heltait jellemzi a mesélés során, az egy alkati dolog, vagy egy hosszú-hosszú életút során elnyert, a cinizmus határát súroló valami. Miközben attól azért folyamatosan visszabillentem, hogy a cinizmus felé hajoljon az értékítéletem, mert nagyon-nagyon erős naivitást is fölfedezni véltem ebben az elbeszélésben. Legalábbis az első felében biztosan. Tehát lényegében szinte mindig, mindenki jó és tisztességes, a szándékai jók és tisztességesek, és mégsem ebben a szellemben alakulnak a dolgok. Mindig a teljes és radikális változás felé kell elterelni az országot, és mindig csak a *suskus* sikerül eljutni. Egyáltalán, az, hogy a '40-es évek végének, '50-es évek elejének politikájában ez a fajta *suskus* micsoda örületes szerepet játszik. Hogy ki kivel találkozik, ki kinek mit mond. Hogy ez hogyan tereli az eseményeket, és hogy milyen szerepe van a személyes kapcsolatoknak, rögtön a második világháború lezárulása után. Tulajdonképpen már a nyilasok elszámoltatásánál ezt látjuk. De hát ez milyen jó ember volt, de hát őt is ismertem. És ez a fajta – nem is tudom, minek nevezzem ezt –, Heltai maga használja a *suskus* szót,³ úgyhogy ezt akkor megtartanám, szóval ez nagyjából végigkíséri az egész történetet. A másik, ami olvasóként érdekes helyzetbe hozott, az az volt – és most megint Heltai saját kifejezését fogom használni –, hogy mennyire szabad nekem azon szórakozni, amikor „frappíroz”,⁴ amikor derűs eleganciával mesél el különben nagyon is súlyos történeteket. Ugye maga a műfaj is felveti ezt a kérdést, hogy ha én ezt nem kőkemény életútinterjúként, hanem valahol a fikció és a dokumentum határán mozgó *szöveg*ként olvasom, akkor mennyire van megengedve számomra, hogy szórakoztasson az ő egyébként rendkívül olvasmányos, pergő ritmusú, anekdotikus elbeszélése. A verzál⁵ használatában egy ideig próbáltam logikát keresni, aztán feladtam, de ti biztos találatok erre magyarázatot. Az elején még jobban láttam, hogy ez hogyan van. Végül még egy kulcsszót mondanék, mielőtt átadnám nektek a szót. Az egyik kulcsszava ennek a kötetnek számomra a *hit* volt. És hogy a hit, illetve a hitetlenség mennyiféle módon vált – nem vagyok benne biztos, hogy a mozgatórugójává, de visszafelé, az értelmezés során, az önértelmezés során mennyiféle módon vált – végponttá akkor, amikor valamit meg kellett indokolni, amikor meg kellett magyarázni, hogy az az adott esemény miért történt. Heltainak ugye averziói vannak a *hitetlen cinizmussal* szemben, amivel a moszkovitákat vádolja, amikor a *hideg hit* az, ami szerinte Rajkot jellemzi, és ami szintén problémás. Miközben, amikor börtönbe kerül, azt mondja, hogy a *túlélés megalapozott hite* az, ami átsegítette őt ezen az időszakon, és majd biztosan ti is mondtok még néhány kulcsszót.

Reményi József Tamás: Kezdjük a legegyszerűbbel, a verzállal. A Csalog-életmű egészen ez a grafikai, tipográfiai megoldás végigvonul. Az összes doku-portréban megvan, hacsak nem olyan kiadás – például szamizdat –, amelyben ezt valamiért nem hajtották, nem hajthatták

² Csalog Zsolt, *Hogyan kell forradalmat csinálni? Heltai György portréja*, szerk., s. a. r., jegyz., bev. Sol-tész Márton, Magvető, Budapest, 2018 (Tények és Tanúk), 133. (A kötetre innentől rövidítve hivatkozunk: HGy.)

³ HGy, 74.

⁴ HGy, 124.

⁵ Értsd: nagybetűs szedés.

végre. 2010-ben, amikor a Palatinus újra kiadta *A tengert akartam látni* című kötetet,⁶ Soltész Márton joggal róttá föl monográfiájában, hogy ha Csalog élt volna, nem engedte volna meg, hogy pusztán kurzívra cseréljék a verzálokat. Ez az én bűnöm volt, utólag belátom, hogy rosszul tettem. Teljesen más látvány a verzál. Azt hiszem, ebben benne van Csalog képzőművészeti vonzódása is. Ez egyfajta ornamentális grafikai látvány, más szerepe van tehát, mint a kurzívnak. Természetesen értelmező, kiemelő jellege is van; ha például egy többes szám második személyű állítmánynál a ragon van a hangsúly, tehát hogy nem játszottuk, hanem játszottátOK, akkor ott ezt a „tok”-ot szépen ki tudja emelni. Egészen sokszor alkalmazta ezt. Valóban nem következetesen, de kicsit izgatottabbá, vibrálóbbá téve ezt a sajátos írásmódot.

Ugyancsak az életmű egészének fényében tudtam és tudom olvasni ezt a könyvet, és elhelyezni a doku-portrék, de tulajdonképpen az összes életút-rekonstrukció, életút-mélyinterjú sorában. Kezdve az egészen koraiaktól, tehát *A tengert akartam látni*től, a cigánymonológokon⁷ át ennek a könyvnek az egyik közvetlen párjái, az *Egy téglát én is letettem*ig.⁸ Tulajdonképpen ugyanannak a korszaknak két, másfelé kifutó, de hideglelősen egymásra rímelő sorstörténete. S ezzel a sorstörténettel mindjárt bele is csöppentünk a Csalog-életmű kellős közepébe, hogy tudniillik mennyire Heltai és mennyire Csalog. Az összes hasonló jellegű művel kapcsolatban – kezdve a *Parasztregénnyel*⁹ – a kritikusok ezt mindig nagyon hosszan csócsálták. És csak nagyon lassan jutott el az irodalmi befogadás odáig, hogy meg tudjon kapaszkodni a Csalog-életmű látványában, és el tudja helyezni ezt az egészen sajátos műfajt, amit ez a polihisztor föltalált, és amit senki más nem tudott így művelni. Mi is ez? Ő azt mondja erről könyvről is, hogy nem történeti olvasókönyv, hanem hiteles arcvonásokkal megrajzolandó portré. Tehát ilyen értelemben a szépirodalom hatáskörébe utalja. Az arc beszél, az arc természetesen mondhat olyasmit is, ami pontatlan, nem igaz. Mondott is egy csomót, a szerkesztőnek épp elég dolga volt a legfontosabb tévedéseket, leiterjakabokat kiszűrni, átférni stb. Anélkül, hogy beleavatkozna abba a roppant érdekes Csalog Zsolt-i nagyvonalúságba, amely irodalmi alakokként kezeli a hőseit, és sokkal fontosabbnak tartja, hogy a megszólaló hogyan élte át azt a kort, mint hogy a kor dokumentálható tényeinek pontosan, szó szerint, évszámra menően megfeleljen. A dramaturgiájára csak egyetlen apró példát. Ennek a könyvnek számomra talán az is lehetne a kulcsszava, hogy „felejtse el”. Az egész könyvön végigvonul az, hogy olyan ember mesél, akit folyton arra intenek, hogy felejtse. Felejtse el, hogy egy humán értelmiségi polgár, amikor munkaszolgálatos. Kommunista-ként felejtse el, hogy vannak kiszagda és egyéb barátai. Tulajdonképpen a polgári múltját felejtse el. Amikor a börtönből kijön, akkor felejtse el a börtönt, hiszen a Párt ezt már tisztázta. Neki ezzel

⁶ Csalog Zsolt, *A tengert akartam látni: Négy munkásportré*, Szépirodalmi, Budapest, 1981. Uő., *A tengert akartam látni: Négy portré* [sic!], Palatinus, Budapest, 2010. Az első kiadás felelős szerkesztője Mátis Lívია, a másodiké Reményi József Tamás volt.

⁷ Csalog Zsolt, *Kilenc cigány*, Kozmosz, Budapest, 1976; Uő., *Csúnya fekete asszony vagyok* = Cs. Zs., *Temető, ősszel*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 71–85.; Uő., *Dívolják az erdőt* = Uo., 86–95.; Uő., *Disznótor* = Uo., 96–117.; Uő., *Temető, ősszel* = Uo., 118–132. Uő., *Gyökerek* = Uo., 179–240.; Uő., *Cigányon nem fog az átok*, Maecenas, Budapest, 1988; Uő., *Hontalan vagyok a hazámban: Rostás Kálmán, 32 éves* = Cs. Zs., *Fel a kezekkel!*, Maecenas, Budapest, 1989; Uő., *Én győzni akarok!* = Cs. Zs., *Csendet akarok!*, Ant-Ko, Budapest, 1999, 7–72.; Uő., *Romakönyv*, Ant-Ko, Budapest, 2001.

⁸ Csalog Zsolt, *Egy téglát én is letettem: Öt kis történelmi portré*, Szépirodalmi, Budapest, 1989.

⁹ CSALOG Zsolt, *Parasztregény*, Szépirodalmi, Budapest, 1978; 1985 (jav., bőv.); Szekszárd, Babits Kiadó, 1999.

már nincsen dolga. Semmi dolga velem. Felejtse el. Amikor '56 után vagyunk, akkor '56-ot is el kellene felejtene; ha itt maradt volna Magyarországon, akkor neki is az a sors jutott volna, hogy ezt el kell felejtene. Na, ez a pont az, ahol Heltai mintegy dacol saját korával, minden korábbi kompromisszumával, és azt mondja, hogy *nem*. Én nem vagyok hajlandó felejtene többé, s onnan kezdve '56 ennek az életsorsnak a centrumába kerül. Tehát mindent visszafelé és előrefelé e szerint magyaráz, e szerint figyel, e szerint értékeli. Ez lett az ő megváltó pillanata. A könyv ezt azzal is érzékelteti – nagyon pontosan és puritán módon –, hogy kiemeli a kronológiából s a lelegejére helyezi ezt a pillanatot: „'56 október 29-én mentem át a feleségemmel a Lánchídon, és azt mondtam neki, hogy most engem behívtak, lehet, hogy ezért felkötnek. Visszaforduljunk?” És erre azt mondja a feleség, hogy „ne”.¹⁰ Ez nagyon látványosan részletezett beszélgetés. Valószínűleg nem így történt. Valószínűleg nem a Lánchíd kellős közepén voltak, lehet, hogy még otthon, szedelődzködés közben. Teljesen mindegy. Itt van egy regényszerű indítás, ami teljesen jogos, mert innentől elkezdjük a történetet. Születtem itt és itt, apám, anyám ez és ez – de innentől kezdve az '56 október 29-i szcena az, amely az egészre rávilágít. És ennek az embernek az életét értelemmel tölti meg. Úgy értette utólag, hogy odáig sok mindent nem tudott, tele volt illúziókkal, tévedésekkel, értetlenségekkel. Rá kellett jönnie, hogy amit szolgált, az szolgálhatatlan, de az a küldetés, hogy '56-ot elmagyarázza északon, délen, keleten és nyugaton, most értelmet ad neki. Tehát ezt igenis *nem felejtjük el*. A felejtés ráadásul többrétegű. Személyes felejtés is. Heltai György nevével találkozhattunk jóval korábban Szász Béla nagy könyvében,¹¹ természetesen a nevet két nap múltán már el is felejtettem. Abban az időben ugyanis – a '80-as években és különösen a '80-as évek végén – hirtelen olyan tömegű név és esemény zúdult az emberre, kivált, ha a szamizdatos információkat is bele vesszük, hogy alig győzte kapkodni a fejét. Egyszer csak előjöttek szereplők, akikről fogalmad sem volt, hogy kicsodák. Ennyi szereplőt nem lehetett megjegyezni. A Heltai-portré is a *Doku 56*¹² része lett volna, amint meg is tudjuk az előszóból, de ugye Heltai letiltotta, tehát nem került be a kötetbe. Ez azért is sajnálatos, mert akkor kevesebb teher lenne ezen az egy elbeszélésen. Beleolvadt volna egy sorozatba; például ha Maléter Pálnénak a gyönyörű elbeszélése¹³ mellett olvasod, akkor már nincs ekkora teher rajta. Nem tudom, érthető-e. Tehát egyetlen szövegen több mindent számonkérsz, mintha egy kórusban szólal meg ez az arc, ez a hang. Akkor ez is jobban a helyén van. Csalog ezt nem véletlenül komponálta így, és szerintem ezt jól is érezte. Heltai György nagyon érdekes, izgalmas figura, tele anekdotákkal, állati jókat lehet mulatni némely történetén, kis meséjén. Majd néhányat nyilván érdemes is elővenni. De igazából ez a „kórus” az érdekes, illetve az, ahogy elfelejtettem őt a Szász-könyvből, és '56 szereplőiből is kevés maradt meg bennem, pedig ők már inkább főszereplők

¹⁰ HGy, 41.

¹¹ Vincent Savarius [Szász Béla], *Minden kényszer nélkül: Egy műper kórtörténete*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963. A későbbi magyar nyelvű kiadások már a szerző saját nevével: Griff, München, 1979; Budapest, M[agyar]. O[któber], 1984; Európa, Budapest, 1989; Európa, Budapest, 2013. Megjelent angol (*Volunteers for the Gallows: Anatomy of a Show-trial*, London, Chatto and Windus, 1971; Norton, New York, 1971), német (*Freiwillige für den Galgen: Die Geschichte eines Schauprozesses*, Wissenschaft und Politik, Köln, 196[?]; Nördlingen, Greno, 1986) és orosz nyelven is (*Bez vsákogo prinuždeniá: Istoriá odnogo sfabrikovannogo processa*, Kommentarii, Moskva, 2003).

¹² Csalog Zsolt, *Doku 56: Öt portré a forradalomból*, Unió, Budapest, 1990.

¹³ Csalog Zsolt, „Pali”: *Maléterné Gyenes Judith, Budapest, 1985 = Uő., Doku 56... i. m., 297–358.*

voltak, mint Heltai. A Maléter özvegye kivétel – rá úgy emlékszem, hogy megrendítő élmény volt olvasnom. Nagyon szép történet, ajánlom szíves figyelmükbe, hogyha valaki még nem olvasta volna. És akkor jön egy második amnéziaréteg. A '90-es évek legelején egyszer csak beleütköztünk ebbe az iszonyú információáradatba. Most megtaláltam otthon a *Doku 56*-ot. Ezt totálisan elfelejtettem. De már azt is elfelejtettük, hogy a '90-es évek elején ez minket elkezdett érdekelni. Ma már nem érdekel maga az egykori érdeklődés sem, és azt hiszem, van egy óriási csönd, amelyben a közönség ezt a dupla felejtést már nem igazán akarja pótolni. Kívánom a Magvető Kiadónak, hogy óriási példányszámban fogyjon el ez a könyv. Van esélye rá, mert nagyon mesélős, tehát úgy lehet olvasni, mint egy regényt. Egyébként ez a kettős amnézia eléggé maga alá temeti nemcsak a kort, de Heltai Györgyöt, sőt Csalog Zsoltot is hajlamos maga alá temetni. Nagyon örülök, hogy itt az *Előhívás*ban már egy estét szentelhettünk neki,¹⁴ és ez a második alkalom.

Én azt gondolom, hogy ez a könyv méltó az életműhöz. Műfajának nem a legeslegreमे-kebb darabja, de nagyon jó színvonalon megírt munka. Én is azzal fejezném be az első nekifutásomat, amivel Julcsi kezdte, hogy azért is pártolandó ez a kötet, mert elképesztő munka van mellette, körülötte, alatta. Tehát én például a névmutatókat nem nagyon szoktam szeretni. De itt ez külön élvezhető: könyv a könyvben. Ezt a névmutatót olvasgatni, akár ismertem az illetőt, akár nem, nagyon jó. S akkor a névmutatót alkalmasnak találja a szerkesztő arra is, hogy bizonyos tévedéseket ott igazítson ki – nagyon elegánsan, tehát nem lábjegyzetben, hanem a mutatóban. Ez borzasztóan tanulságos és nagyon izgalmas olvasmány önmagában is. Azt meg külön is üdvözlöm, hogy egy Heltai-írást függelékben közöl – azt a bizonyos nyílt levelét, amelyet Molnár Erikhez intézett.¹⁵ Szerintem ennek az életműnek és ennek az életnek a csúcsa ez a dokumentum. Mindaz, amit Heltai György tud, vagy tudott, amit összegyűjtött magának, és amiben képviselte saját magát – nem a Pártot, saját magát! –, az abban a néhány flekkben benne van, az egy kis remekmű. Engem nagyon megfogott ez a nyílt levél. Tényleg csoda, hogy annak idején megjelenhetett. És nagyon-nagyon jó árnyaló, kíséző dokumentuma az elismerésre méltóan összerakott történetnek.

Závada Pál: Bocsnat, hogy belekérdezek, de az kiderült, hogy Heltai miért nem járult hozzá a közléshez?

R. J. T.: Nem, Soltész Marcit kérdezzed, mert nem árulja el, hogy miért nem. Azt tudhatni, hogy dühös volt, amikor mégis napvilágot látott néhány részlet, majd később megbékélt, nem tudom, miért. Nem magyaráztatik meg a könyvben – ez az egy kérdőjeles. Ha ott Soltész ezt nem magyarázta meg, akkor valószínűleg most is hiába gyötörnénk őt. Nem is akarnék erre különösebben kitérni. Az ember csak gondolhatja, hogy amíg ugye élő szereplők vannak... – de ez csak találgatás. Nem tudom. Igazából az a nagyobb kár, hogy ez a szöveg a maga idejében nem jelenhetett meg, igaz, akkor most szegényebbek lennénk a Tények és Tanúk újabb közlése nélkül.

¹⁴ 2009. májusában ugyancsak a Litera.hu *Előhívás* sorozatában Bán Zoltán András, Németh Gábor, Reményi József Tamás és Vári György beszélgetett Csalog Zsolt *A tengert akartam látni* (1981, 2010) című kötetéről. Az est moderátora Jánossy Lajos volt. Bővebben lásd Szegő János beszámolóját: <https://litera.hu/magazin/tudositas/ot-monolog-es-egy-parbeszed.html>

¹⁵ HGy, 299–303.

Németh Gábor: Pont ezt akartam mondani, hogy ez nem derül ki. Tehát ez is aláaknázza egy kicsit a szöveget. Én viszont nem voltam olyan okos, mint Julcsi, mert én előbb az előszót olvastam el. És az rettenetesen kikezdi az olvasatot. Különösen, hogy a Hayden White-idézet is ott van, ami arra figyelmeztet, hogy az úgynevezett történeti munkákat metaforaként kell olvasni. Tehát nem az események jeleit olvassuk, hanem egy olyan retorikai alakzatot, amely arra emlékeztet minket, amit az irodalmi kultúránkból már megtanultunk. És aztán ráadásul az előszó tulajdonképpen egy határozott ajánlatot tesz arra nézvést is, hogy regénynek olvasam, és miután nagyon meggyőző példákkal bizonyítja Csalog Zsolt történészi, illetve adatközlői minőségének kérdéses voltát, nem tudok mást csinálni, mint hogy esztétikai természetű érdeklődést eresszek rá a szövegre. Szemben azzal a helyzettel, ami '86-ban lett volna, amikor még nem tudhattam annyit, mint most tudok a konkrét... – most ezek után nehezen használok a „tény” szót, de mondjuk abból, amit konszenzuálisan tényként szoktunk elismerni '56 történetével kapcsolatban. Szóval azt az izgalmat, amit elsődleges adatközlést olvasva érez az ember, itt most nem érezhettem. Kizárólag regényként tudtam olvasni. És regényként nekem nem volt jó. Nem volt jó olvasni, még hozzá azért nem volt jó olvasni, mert azt éreztem, hogy az '50-es évek hihetetlen ziccet ad az írók kezébe, ugyanis olyan figurákat termel ki a kor, hogy az bizonyos értelemben példátlan. Olyanokat, akik egy életen belül, vagy akár 8 éven belül képesek voltak bűnösök, áldozatok és hőrosok lenni. És ez regényként engem akkor érdekelne, ha az önreflexió nem ismerne se istent, se embert. Tehát hogyha pontosan ugyanolyan kíméletlenséggel foglalkozna az ember mindhárom állapotával. Ez a szöveg nem ezt teszi, amit egyébként tökéletesen megértek. Semmiképp sem szeretnék moralizáló attitűdöt fölvenni. Hangsúlyozottan esztétikai problémának látom ezt. Na most van egy különös probléma a verzállal. Ami ugye Zsolt számára a verzál, a felkiáltójel-erdő, a szaggatott gondolatjelek, tehát a dramatizálás tipográfiai eszköztára, amelyet előszeretettel alkalmaz, sajnos inkább a reflektálatlanságot erősíti az olvasatban. Egy olyan tulajdonságot, ami engem egyébként is zavar ebben az önismereti próbában, amit ez a szöveg még fölfokoz. Ettől lesz szerintem túlzottan anekdotázó, és bizonyos pontokon nagyon könnyedén önfelmentő ez a szöveg. Vegyük csak azt, amikor ott van Maléter, aki azt mondja, hogy ő csak egyszer szavaz és egy helyen, és szemben állnak vele azok a kommunisták, akik, habár nem helyeslik zsigerből, de azért 30-szor, 40-szer leszavaznak, és hát ne kerteljünk, ma is ebben a szarban járunk, ami akkor kezdődött. Tehát nagyon súlyos történetek vannak ilyen módon időnként eliminálva, illetve nagyvonalúan kezelve. És még egy problémám van az összes olyan szöveggel, amiben '56 mint üdvtörténet jelenik meg, hogy egyszerűen a történeti időből kiszakad, és oda-vissza homogenizálja az elbeszélés terét. Létrejön egy olyan személy, akivel semmilyen más viszonyom nem lehet, mint hogy végtelenül tiszteljem azért a bátorságért, amit 10, 13 vagy 25 nap, esetleg évtizedek vagy a börtönévek alatt tanúsított. Külön paradoxona az '50-es éveknek, hogy teljesen indifferens okokból lehetett bűnössé és áldozattá válni, és ettől teljesen függetlenül érezhette magát valaki bűnösnek vagy áldozatnak, kiszolgáltatottnak vagy aktornak. És ez olyan végtelenül abszurd történeti tudatot hoz létre, ami szintén jelentős író tollára volna méltó. Én is úgy érzem, hogy például az *M. Lajos, 42 éves*¹⁶ erősebb szöveg, vagy

¹⁶ A kisregény először szamizdatban és tamizdatban jelent meg – Kenedi János szerkesztésében magyarul, majd Balla D. Károly és Kemény István közreműködésével ukránul, lengyelül, illetve franciául. *M. Lajos, 44 éves = Profil*, szerk. KENEDI János, ABC Független, Budapest, 1977, 15–66. *M. Lajos, 44*

A tengert akartam látni szintén erősebb és bonyolultabb szöveg. Ami viszont igazi öröm volt, hogy a monográfiához küldött újabb muníciót. Na igen, hát azt nem tudom, ki olvasta vagy ki nem olvasta, aki nem, annak nagyon nagy szeretettel lehet a figyelmébe ajánlani; tehát Soltész Mártonnak van egy körülbelül 500 oldalas monográfiája Csalog Zsoltról,¹⁷ ami szerintem azért nagyon érdekes, mert ennek a szövegnek a háttereként is működik. Az előszó időnként odaküld, tehát szerintem valószínűleg kapnánk magyarázatot finomabb szerkezetben ezekre a furcsa és kibeszéletlen megjegyzésekre, amiket az előbb említettetek. Ugye maga a rövid Csalog-előszó is nagyon különös helyzetbe kerül. Hiszen ott egy lefele stilizáló retorikai alakzatban, hótiszta lelkünk folytonosságának jelentéktelenségéről beszél, de hát persze nem volt hótiszta a lelke neki sem. És ezt a szöveget nagyon furcsa idézőjelek közé teszi, vagy helyzetbe hozza – mint ennek a könyvnek a rejtett főhőse. Van egy másik főhőse is, ez Nagy Imre valószínűleg. Nem? Ő egy erős figura. Csak hát ha föllapozzuk a névmutatót, akkor Nagy Imre életrajza sajnálatos módon 1944-ben kezdődik. Azt gondolom, hogy mindaddig, amíg ezek a lapszusok vagy felejtések vagy értékhierarchia szerint megszárt vagy adagolt információk vesznek körül egy szöveget, addig ott fogunk járni, ahol most vagyunk. Továbbra is itt fogunk járni. Szerintem – már bocsánat, hogy eddig merészkedem –, egy igazán erős közös katarzis azért maradt el mindmáig, amit az elején említettem: a mindenre kiterjedő kíméletlenség elmaradása miatt. Ugyanis akkor mindannyiunkról kiderülhetett volna, hogy esendők vagyunk. És ebben az esendőségben talán meg lehetett volna – elsősorban önmagunknak – bocsátani. Mert a nagy baj valószínűleg inkább ez – tehát hogy magunknak sem tudunk megbocsátani. Kire mit mért a történelem, vagy a születésének az ideje – ehhez képest tud, vagy nem tud magának megbocsátani, és emiatt a többieknek se. Tehát nekem ezért volt nagyon zavarba ejtő és nagyon furcsa olvasmány ez a könyv. Ja, és még egy, ami talán megérne egy misét: milyen érdekes az, hogy a kommunista önfelmentés retorikájának a központi értéktagatóriája a *hit*, a nácié pedig az, hogy *parancsra tettem*. Ezt csak úgy mondom.

Jánosy Lajos: Sok-sok kapcsolódási pontot felkínáltatok. Én talán ott kezdeném, ahhoz zárkóznék fel, amit Gábor mondott, de ti is érintettétek – Julcsi meg Jóska –, hogy az egy erős kérdés, hogy ennek a szövegnek milyen poétikailag elgondolt formáját látjuk, vagy milyen poétikai ambíciói vannak ennek a szövegnek. Én nem látom egyébként azt, hogy ez egy erőteljesen a szépirodalom irányába mutató korpusz volna. Ez egy érzékeny írói tekintettel megformált nyersanyag, amelyre hogyha azt mondjuk, hogy monológ, akkor is inkább egy empirikus benyomásunkról adunk számot, mint egy esztétikairól. Tehát én ettől egy kicsit távolabb tartanám magam. Ha és egyáltalán, akkor azt hiszem, hogy a történettudomány, a történetkutatás egyik közkedvelt forrástípusával – az *oral history*nak egy bizonyos formájával vagy alakjával – szembesülünk. Ettől még abból a dilemmából nem szabadulunk egykönnyen,

éves, AB Független Kiadó, Budapest, 1982; *Ua.*, ABC Független, Budapest, 1985; *M. Lajos, 44 éves = Gulag ABC*, ABC Független, Budapest, 1986, 3–80.; *Lajos M., lat 44*, CDN, Warszawa, 1985 (Biblioteka „Obozu”); *Лайош М., 42 року*, Всесвіт, 1991/2., 220–231. (Перекладач: Михайло ЮНГЕР); *Lajos M., 44 ans*, L’Autre Europe, 1988/17–19., 108–124. (Trad. Martine ASSELAİN, Anna ROMAN). Első legális magyar–angol kiadása: CSALOG Zsolt, *M. Lajos, 42 éves / Lajos M., Aged 42*, Maecenas, Budapest, 1989, 116. (Ford. István CSICSERY-RÓNAY, Agi CLARK). A regény kalandos sorsáról lásd: Soltész Márton, „Kátorzsnaja rabóta”: Mikluszko Lajos, élt 86 évet = Uő., *Ideológiák horizontváltása: Fejezetek a magyar irodalom (háttér)történetéből*, Orpheusz, Budapest, 2018, 192–196.

¹⁷ Soltész Márton, *Csalog Zsolt*, Argumentum, Budapest, 2015.

hogy amikor olvassuk, akkor milyen elvárásokat támaszt ez a szöveg, és hogyan viszonyulunk hozzá, ami természetesen meg van tetézve, pontosabban alá van támasztva azzal, hogy itt a Tények és Tanúk könyvsorozathoz tényleg nagyon erőteljesen – *nomen est omen* – kapcsolódó szöveget olvasunk. Tehát egy történelmi szereplőről van szó. Ennek a személynek a formátumát elhelyezhetjük abban a történelmi környezetben, amelyben fellép. Olvashatjuk ezt egy leírásként, egy beszámolóként, egy híradásként, egy palackpostaként egy korszakról. Ugyanakkor, és ez egyébként se nem esztétikai, se nem etikai ítélet – tehát nem állítja szembe esztétikai vagy etikai megközelítéseinket –, szükségképpen olyan helyzetbe hoz a szöveg, hogy nem tudjuk elkerülni az ítélethozatalt. És ezt Gábor sem kerülte el szerintem. Ha nem is ezekkel a szavakkal mondtad, valamilyen módon erről van szó. Hangsúlyozom, hogy szerintem ez nem egy, a hagyományban közismert esztétikai formák nyomán felmerülő, katartikus pillanatok során születő ítéletnek vagy átélésnek a pillanatát jelenti, mert nem egy epikai szövegről van szó, és nem is drámai szövegről van szó, jóllehet tartalmát, műfaját tekintve vannak benne drámai elemek. Ezért aztán nehéz az olvasónak. Vagyis inkább azt mondom, hogy úgy éreztem, az én helyzetem nehéz, mert szembesültem azokkal a kérdésekkel, amelyeket felvetettetek. Nagyon gördülékeny egyébként ez a szöveg. Nagyon gördülékenyen járja be azt az utat, ami ezt az életpályát jellemzi. A gördülékenységéhez hozzátartozik ez az anekdotikus jelleg is. És az anekdota mindig oldja azokat a feszültségeket, nagyon kemény konfliktusokat, amelyeket amúgy vissza lehet fejteni. És ez zavarba ejtő, mégpedig azért is zavarba ejtő, mert abba az irányba mutat, hogy ez nem pusztán egy stílus. És ha a stílus alatt formát értek, a forma alatt pedig életproblémákra adott lehetséges válaszokat, akkor ez a szöveg annak a korszaknak, annak a folyamatos politikai fenyegetéstől átítatott időszaknak a kérdéseire, azt gondolom, elkerülő válaszokat ad. Nem keresi igazán a konfrontatív választ. Reflexíve sem. Viszont ad azért bizonyos javaslatokat, támpontokat arra nézvést, hogy milyen módon hozható mozgásba az olvasó empatikus készsége. Hogyan lehet megközelíteni és átélni egy nem esztétikailag megformált szöveg esetében az elbeszélés, az alanyi hang során ennek az egész nagy kommunista masinériának a lényegét, azt, hogy ez a rendszer bedarált embereket, mert az utolsóik között ugye börtönbe viszik a fejeseket is. Ez a mozgalom – mint fátum – rájuk is lecsapott, de ha ez nem történik meg, akkor ők a végsőikig szolgálnak ugyanabban a szisztémában. Kérdés: az emellett választás és a kitartásnak ez a szenvedélye vajon átélhető-e. Én nem akarom ettől távol tartani magamat, de pont azért, mert hiányoznak a történet önismereti rétegeire fényt vető perspektívák, ezt nehezebb számomra látni, s nehezebb átélnem ezt az egészet. Ebből adódóan pedig azt a kérdést is, ami itt kockán forog. Mert sok minden forog kockán, de az egyik markáns pont kétségkívül a '45 utáni kommunista párt szerveződése, abban mondjuk a magyar zsidóság szerepvállalása, amire Heltai többször is visszatér, mondván: szükséghelyzet volt, ma sem választana másképp, mint hogy belép a mozgalomba. Ez mégiscsak változatlanul egy bizonyos feszültséggel tölti el az embert arra nézve, hogy a hitnek – amit Julcsi mondott – a szerepe hogyan emelkedik meg, és hogyan válik egy laikus anyaszentegyházzá a kommunista párt. De ez azért ma már nem nóvum a számunkra. Az a kérdés, hogy ez a könyv mennyiben visz közelebb ehhez a hit-problémához. És azt gondolom, hogy nem visz igazán közelebb. Lehet talán találni egy-két olyan momentumot, amiben ez az ellentmondás, a tudat kételkedése feltárul, mert a könyv első negyedében-ötödében Heltai többször szóvá teszi – 2-3 lapon keresztül –, hogy számára mennyire idegen volt a hitbéli elkötelezettség, és hogy ő mindig a racionalitás analitikus rálátásával igyekezett

a problémákhoz közelebb férkőzni.¹⁸ De nem történt más, mint hogy ez a hit végül ugyanúgy elragadta, mint másokat, vagyis ugyanaz történt vele, amit problematizál. Ebből a szempontból pedig a saját hithez való hozzáférés módja számomra hiányzik itt, noha egyébként szó van erről ebben a könyvben. Egyetlenegy dolgot szeretnék még itt előljáróban elmondani, vagy majd a következő megszólalásomban, ha lesz rá lehetőség. A könyvnek vannak nagyon érdekes, a személyes megéltéséből adódó történetei, észrevételei. Tehát most csak ilyen enumerációszerűen, de például Rákosi figurája, ahogy megjelenik ebben a könyvben, az a közvetlen tapasztalat, és persze azonkívül a Horthy-korszakbeli munkaszolgálat, a katonaság tapasztalata, aztán később a rabság, az ÁVO börtönében töltött idő tapasztalata – ezek speciálisan mutatnak novellisztikus vonásokat is. Természetesen '56, vagy az '50-es évek irodalmában jó néhány példa akad erre, mindenekelőtt Déry nagyon sokszor eszembe jutott. Déry novellisztikája, aminek legközismertebb koronaékszere a *Szerelem* című novella, amelyből Makk utóbb megcsinálta a híres filmjét. Ez nagyon sokszor visszaköszön egyébként hangulatilag is. Vannak tehát ilyen szépirodalmilag – most jobb híján mondom úgy, hogy – „aláfestő” elemek, amelyek az atmoszféráját mégiscsak megadják egy világnak, azokkal a fenntartásaimmal együtt, amelyeket itt megpróbáltam elmondani.

T-C. J.: Szerintem nagyon érdekes kérdés, amit felvetsz, hogy megtudunk-e ennek a hitnek a működéséről valami többet, mint amit eddig tudtunk, és hogy az ellentmondásokban talán feltárul valami ebből. Szerintem az egyik legnagyobb ilyen ellentmondás (és ez, ha nem is konkrét önreflexió formájában jelenik meg, de mindenesetre nincs eltorzítva ebben a visszaemlékezésben), hogy Heltai ugyanúgy rajong Rákosiért, mint Nagy Imréért. Ez csak egy ezen a két emberen kívül levő, vagy belőlük a Rákosi által derivált-kiváltott okból vezethető le. A „Rákosi mint sármőr” – én ott éreztem magam legközelebb a regényhez, amikor ez le lett írva.

R. J. T.: Egyébként nagyon hiteles, mások is elmondják, hogy sármőr volt.

T-C. J.: Na tessék, most ezzel tönkretetted számomra ezt a regényszerű vonást! (*Derültség*)

R. J. T.: Igen? Jó!

T-C. J.: Ez az egyik olyan pont, ahol ennek a hitnek szerintem nagyon érdekes a működése, és amit az előbb mondtam, az ugyanez, hogy minden olyan ponton, ahol ez a hit működésbe lép, ott... – tényleg nem tudom, hányszor hangzik el ebben a beszédben, hogy csupa tisztességes, jó ember, csupa tiszta ember, csupa pozitív stb. Rengetegszer, nem? És aztán soha nem tiszta, jó és pozitív dolgok történnek. Tehát ezt nem lehet másra visszavezetni, csak a hitnek erre a nagyon furcsa működésére. Említetted – te mondtad, Gábor? –, ezt a bujtatott hőst. Szerintem is van egy – egy másik, mégpedig a feleség, aki viszont engem rettenetesen érdekelt volna. Ő például nagyon érdekelne mint regényhősnő. És az is nagyon érdekes, hogy többnyire azokon a pontokon bukkan föl, amikor a lelkiismeretnek működésbe kell lépnie. Tehát akkor valahogy mindig visszaüt arra, hogy – bocsánat, hogy így mondom, de így szerepel a kötetben, hogy – az Ági eddig hol volt, mit gondolt, mit csinált? Ő előbb rájött, ő ezt mondta meg azt mondta. Ez tünetértékű!

¹⁸ HGy, 44–45.

R. J. T.: Így van, hát tulajdonképpen ez pótolja az önreflexiót, a feleség képviseli az önreflexiót. Nagyon érdekes, erős árnyalati különbség van abban, ahogy ránézünk a könyvre. Nem tudom, észrevettétek-e, elkezdtetek végig úgy beszélni a könyvről, mintha ez Heltai György könyve lenne. Csakhogy ez nem Heltai György könyve. Itt van egy ember, aki képtelen olyan értelemben vett katarzusra, amit most számonkérünk tőle, az önreflexiónak egy olyan fokára, ami számunkra izgalmassá tenné – egy jellem építkezésére, meghasonlására stb. De nem erről van szó, hanem Csalog a panoptikumába belerakott egy ilyen figurát is, aki a kornak jellemző embere, nem főhőstípus, egyáltalán nem. Gyakorlatilag ugyanaz, mint az *Egy téglát én is letettem*¹⁹ – ő is letett egy téglát. Csak azt a másikat egy buta, szerencsétlen, műveletlen ember tette le, ezt meg egy okos, művelt ember tette le. De egyik sem látja igazán saját magát. Továbbá itt egy olyan könyvet olvasunk – és ez megint csak a műfajnak a nagy csapdája –, amelyben Csalog révén egy önmagának ha szobrot nem is állító, mert annál intelligensebb a pasas, de önmagának egy kedélyes portrét állító ember beszél. Tehát nem Heltai beszél hozzánk, hanem Csalog mutat nekünk egy embert, aki önmagáról rajzol egy kedélyes portrét. És ilyen értelemben én nem is azt várom el ettől a történettől, hogy valaki főhőse legyen a saját történetének, és azon belül tegyen hozzá a mi eddigi katarzis-ismereteinkhez még valamit. Nekem bőven elég, amit olvasok. A múltkor tulajdonképpen szerencsésebbek voltunk, mert egy kicsit hasonló mentalitású, finom és ironikus figura volt a témánk – ugye Karinthy Ferenc –;²⁰ őt sokkal jobban ki lehetett tárgyalni, sokkal jobban tetten lehetett érni. Ez egy bújócskázósabb szöveg, és persze hát kisebb kaliberű ember a hőse, mint Karinthy Ferenc, bármennyire sokat évődünk is rajta akkor, márminthogy Karinthy Ferencen. De hát azért ne azt várjuk ettől a könyvtől, ami nem várható. Ugyanakkor igen, van egy bújtatott hőse ennek a könyvnek is, mint a *Téglának* is, vagy az *M. Lajosnak* is. Ez a Párt. Nem egy személy. Nagy Imre tulajdonképpen ilyen értelemben nem főhős. Semmivel sem tudunk meg róla többet, mint amit eddig tudtunk, azt is nagyon-nagyon érintőlegesen. Saját maga se főhős, csak mindenütt ott van az illető. Egyébként ugye a vészkorszakban nála csak Aczél György volt bátrabb, de hát az is hitelesen hangzik. Nincs azzal semmi baj. Tulajdonképpen maga a Párt a főhős. A szerkezet, amely bedarál mindenkit. És amiről Heltai azt állítja, hogy sokáig nem igazán vette észre, hogyan működik. Ott nagyon leleplező a dolog, amikor azt mondja, hogy „nem akkor döbbsentem rá végleg, amikor a kiscgazda barátaimat eltakarították, nem akkor, amikor a szocdem pártot kinyírták, hanem amikor Mindszentyt. Mert Mindszentyt milyen pitiáner, banális módon tették félre”.²¹ Ebben van valami racionális tetszelgés, mert azért ez így nem... – épp itt észrevenni: nagyon hangzatos, de nem stimmel. Ugyanakkor ennek az embernek van fogékonyasága. Épp azért, mert azt mondtátok, hogy cinikus, hát csak amennyire Karinthy Ferenc társasága cinikus volt az '50-es években. Világosan látta és ezért tudta egy-két anekdotában elmesélni a kor abszurditását. Tehát amikor ott van a kihallgatás, amin a bíró mást kérdez, és a vádlottnak mást kell válaszolnia. „– Hány gyereke van? – Jelentem, az angol kém-szolgálatnak dolgoztam.” Rejtő Jenőnek van egy hőse, akinek hibás a válaszoló központja, és

¹⁹ Csalog Zsolt, *Egy téglát én is letettem* = Uő., *Egy téglát én is letettem*, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 5–73.

²⁰ 2018. május 9-én Karinthy Ferenc naplójáról János Lajos, Németh Gábor és Reményi József Tamás beszélgetett a Litera.hu *Előhívás* című sorozata keretében. A beszélgetés felvétele meghallgatható: <https://litera.hu/media/litera-podcast/litera-radio-karinthy-ferenc-naplojarol.html>

²¹ HGy, 134.

mindig másra válaszol, mint amit kérdeznek. Hihetetlen. Pontosan itt van előttünk Rejtő. Hasonló abszurdítások sora van a könyvben Az anyósnak az igaza például: milyen jó, fiam, hogy téged mindjárt az elején letartóztattak, mert így megúszad, hogy aljas személtáda legyen belőled.²² Ez is nagyon jellegzetes pillanat. Az meg külön hosszú beszélgetést érdemelne, az a nagyon önleleplező, ugyanakkor kibeszéletlen pillanat, amikor Heltai azt mondja, hogy '56-nak az is volt a baja, hogy túlságosan szép volt, túlságosan megengedő volt. „Egy forradalom legyen forradalom. Egy forradalomnak vérrel kell járnia. Nincs mese.” Mondja ő.²³ Amiben egyébként az őáltaluk messzemenőig elmarasztalt Lukács György köszön vissza. Tehát akkor mi is van? Tehát '19-ben elkövettük a hibákat, '56-ban miért nem követtük el ugyanazokat a hibákat, amiket '19-ben elkövettünk? Nagyon érdekes értelmiségi meg hasonlítás. Hogyan lehet ebből a tragédiából kimászni? Mindenki sáros ebben a CIA-től a Szovjetunió át Titóig – mindenki. Mi magunk azért vagyunk sárosak, mert nem voltunk elég radikálisak? Itt egyébként túl szépre is festi az '56-os eseményeket. Tehát azért a Köztársaság téri eseményeken nem lehet csak ilyen simán átsiklani. Itt valóban meseképzés működik, miközben önmagáról fest egy olyan portrét, amelyet szívesen megnézeget néha a falon. Csalog ebbe nem igazán szól bele, nem is veri keresztbe, szerintem hagyja, hogy ez érvényesüljön, és ezért mondtam, hogy egészen más lenne ennek a helye, szerepe egy portrésorozatban, mint így, teljesen függetlenül és kiemelve. Ismétlem, nem kérnénk számon ennyi mindent rajta és a könyv főhősén, mint amennyit így számonkérünk. Egyébként meg van egy nagyon szép allúzió, amikor Heltai Lukács Béláról beszél, az öregúrról, aki fogkrémet...

T-C. J: ...fogkefét...

R. J. T.: ...fogkefét ad neki a börtönsétán. Hát ez a Lukács Béla a Lengyel József kicsi, mérges öregura.²⁴ Hát nem? A magamfajta olvasónak ilyen kötődései vannak, hogy milyen jó ráismerni újra és újra arra, hogy általa nagyon szeretett és nem véletlenül nagyra tartott írások vagy hősök utólag, más elmesélésekben, más dokumentumfoszlányokban megerősödnek és visszaigazolást nyernek – hogy ezt a hülye szót használjam. Tehát itt is van egy kicsi mérges öregurunk, én ezt így olvastam. Nyilván megemelődött. Ez a „megemelődés” kifejezés szerintem fontos, mert nem csak önmagáról – persze szubjektív módon – mesélő emberről van szó, akit a felesége nyilván többet rugdosott, mint amennyi itt szerepel, de aki előtt ott van az a rettenetes kép, a Lányi Saroltáé, akit ha kerékbe törnek, kinyírnak, vérért eresztik, akkor se hajlandó feladni a hitét. Lányi Sarolta tényleg elképesztő szent volt, még ha ilyen mártírokat ismerünk a keresztény egyház történetéből is. Tehát szemlélhetjük mindezt megemelődésként, nem csak önfelnövesztésként. A '40-es-'50-es évek Magyarországa azért mégiscsak ott van benne mindenestül – a szenvedéseivel, az irtózatával és főleg az abszurditásaival, aminek ezek az emberek hányatott sorsú és hányódó sorsú figuráivá lettek. Hogy aztán ki, mikor, mennyire volt becsületes, és ki, mikor, mennyire volt hű, és mihez – hát ember legyen a talpán, aki ezt el tudja bírálni. Az „ítélet” kulcsszó itt – hát nem hiába adta regénye címének Déry, hogy *Ítélet nincs...* Egyébként az a két-három oldal is nagyon jó, amelyik a Déryvel töltött éjszakákról szól, és arról, hogy hogyan született meg tulajdonképpen a *Szerellem*, és hogy

²² HGy, 144.

²³ HGy, 286–296.

²⁴ Utalás Lengyel József *Kicsi, mérges öregúr* című elbeszéléseire.

Déry mennyire volt kíváncsi, és mennyire volt izgatott, hogy halljon valamit. Ez is nagyon szép és fontos részlete a könyvnek. Tehát én ilyen részletekben élvezkedtem, és ezekben láttam az értelmét annak, hogy ezt a könyvet elolvashattam. Talán ezért is vagyok egy kicsit lelkesebb nálatok.

N. G.: Az én kedvenc részem az, amikor a sármőr megtanít homárt enni, pedig agyon is lövethetett volna.

T-C. J.: De közben nincs ott. Mármint a párizsi béketárgyalásokon. Ugye kiderül a jegyzetekből, hogy nincs is ott.

N. G.: Ez a kép elég szép. Én értem, amit Jóska mond, és nem is azt állítottam, hogy ez a Heltai könyve, csak azt mondtam, hogy írói szempontból, ha már regénynek olvasom, akkor szívesebben olvastam volna egy olyan regényt, ami azokat a regisztereket, amelyeknek a bejárására ez az élet egyébként alkalmat ad, bejárta volna. Soha nem tudjuk meg, hogy Csalognak milyen eszközei lehettek, lettek vagy voltak arra nézvést, hogy ezt provokálja vagy eltérítse, vagy elmélyítse azt a képet, amit ilyen módon megfestet az elképzelt pseudo-Heltaival önmagáról. De mégiscsak az van, hogy a könyv szerkezetében a portré elé kerül ez a *Lelki üdvösség, földi értelemben* című szöveg, ami egy himnikus, rövid sarokszöveg, s ebben az író hitet tesz. '56-os krédója ez a szöveg, bár semmit sem állít benne arról, hogy neki majd milyen kapcsolata lesz ahhoz, ami utána következik. Azért strukturálisan mégiscsak megemeli. Ez olyan, mintha utána ennek az epikus kifejtése lenne. Tehát mintha '56 nagy eszméjét ebben a könyvtárgyban vagy ebben a struktúrában aztán a Heltai-indexnek a története hordozná, nem? Egyfajta „*Szentek élete*”, ami ehhez a szöveghez társul, mintegy kommentárként vagy legendáriumként. Mégiscsak ez áll elő, ez a helyzet. Ezt az olvasatot ajánlja a szerkesztő, ezért gondolom azt, hogy nem jók ezek az érvek. Ez az érzésem.

T-C. J.: A között azért tegyünk különbséget, hogy én ezt egyfelől nagyon fontos könyvnek tartom, másfelől kellemetlen szövegnek találtam a magam részéről. Egy nagyon fontos megjelölés, ami igen kellemetlen érzéseket kelt. Ez két külön dolog, de egyébként nagyon kevés olyan szöveget tudnék mondani ebből a korszakból, ami kifejezetten kellemes élményként maradt volna meg bennem. Közben irgalmatlan fontosnak tartom, például azért, mert nem biztos, hogy azt mondtam – majd vissza fogom hallgatni –, hogy *cinikusak* a mondatok, hanem azt, hogy én *cinikusnak* hallom őket. Ez egy nagyon fontos kérdés, hogy miért hallom cinikusnak 2018-ban, mindazzal a tudással stb. stb. Én abban a különbség-tételben, amit az előszó tesz, hogy *hős versus történész*, én a történészhez állok közelebb, miközben nem vagyok történész nyilvánvalóan, de hogy mégiscsak a tudásom (szerkezete), ahogy nézek ezekre a történésekre, az ehhez van közelebb, és én ezért hallom cinikusnak. És újra és újra emlékeztetnem kell magamat arra, hogy ez lehet, hogy a túlélés záloga. Ez már a Szilágyi János György-szövegénél²⁵ is felvetődött, hogy ez a kedélyes anekdotázás, ez irritálja az embert. De

²⁵ 2018. április 18-án Szilágyi János György életútinterjújáról (*Egyszisztenciális tudomány*, Enigma, 2016/87., 28–123.; 2016/88., 17–90.) Tóth-Czifra Júlia, Jánossy Lajos, Németh Gábor és Reményi József Tamás beszélgetett a Litera.hu *Előhívás* című sorozata keretében. Az interjú Litván György és Molnár Adrienne 2003-ban rögzített, utóbb Komoróczy Géza által sajtó alá rendezett szövege: epa.oszk.hu/03300/03329/00002/pdf/EPA03329_enigma_no_87_028-123.pdf, illetve: epa.oszk.hu/

miért is irritál? Miközben lehet, hogy a kommunista ideológiába fizikailag belekötött elmének ez a teljesen normális működése, mert – azt hiszem, ez így szerepel – akkor tényleg ki lehet menni, és fel lehet kötni magadat az első fára, hogyha valami ilyen önvédelmi eszköz nincsen becsatolva. Ez egy dolog. Az meg egy másik dolog, hogy én ezt mai füllel így hallom. És részben azért hallom így – amit Gábor mond –, hogy azok a reflexek egyáltalán nincsenek magunk mögött hagyva, amelyekből egy ilyen keletkezik. Például az, hogy nem nyomozás zajlik, hanem tények vannak, és a tényeket készen kapjuk. Nem? Ezt úgy kiírtam magamnak, és úgy fölraktam. Tehát hogy nyilván ezért zavar engem, és ezért hallom cinikusnak, de erről nem szeretnék lemondani. Azt hiszem, hogy nagyon rossz volna, hogyha ez engem nem zavarna.

J. L.: Abszolút meggyőztél, hogy érvényes. Ezt a kedélyességet én nem egy csinált, nem egy keresett kedélyességnek látom. Itt tényleg mindenki jó ember, és itt most nem tartok névsorolvasást, de az ÁVH legvéresebb kezű végrehajtójáig bezárólag. Tehát azt azért lássuk, hogy itt gyilkosokról van szó, akik kapcsán ez a véleményezés felmerül, ami azért ebben a formában mégiscsak dermesztő. És itt nem tudják az én indulataimat féken tartani okosan gondolkodó – vagy okosnak vélt – értelmezési kereteim. Ez pedig azt jelenti, hogyha ennek a kétlelkű személyiségnek a XX. századi történetén végigmennénk, és megnéznénk a kommunizmusban befutott karrierjét, leginkább csak elhasznált közhelyeket mondanánk, mert ezt azért többnyire mindannyian végiggondoltuk már. Annál érdekesebb az a játszma, az a pszichológiai játszma, az önfelmentésnek egy bizonyos játszámája, ami mellett érvel, hogy végső soron a morál és az etika kettéválasztható. Tehát az etikailag megítélhető cselekmények mögött mégiscsak létezik egy morálisan védhető személyiség, ami a mindennapjaiban kétségkívül jót akar. Azért ez egy dermesztő képlet, azzal együtt, hogy kedélyesen van végigmondva. Mégiscsak érzek egy ilyen súlyt ebben a könyvben, s az egész kommunista játszmának egy olyan rettenetes nyomatékát, amitől nem tudok eltekinteni. Ha ezt az önreflexió szintjén, vagy a reflektálatlanság szintjén nézem, akkor ez csak megerősíti az indulataimat. Ha pedig feltételezzük, hogy ez egy közvetítés nélkül megelevenített múlt időnek az elbeszélése volna – persze nyilván nem létezik olyan, hogy reflektálatlan elbeszélés –, vagyis a korabeli aktuális történelmi időben hasonlóképpen zajlott, akkor ez megint csak nem szól másról, mint hogy vérfagyaláló a helyzet, mert azokért a célokért, amelyeket kijelölünk, bármi megtehető, bármi elkövethető. Tehát tulajdonképpen a jóindulatnak a nevében. És itt elismételhetjük azokat a közismert példákat, hogy hogyan hazudhatjuk keresztül, hogyan vívhatjuk meg azokat a küzdelmeinket, amelyek majd az emberiség boldogulására szolgálnak. Nem azért juttattam el ide, hogy én is elmondjam, miben áll a jelentősége ennek a könyvnek, mert azt egy percig nem vitattam el, de talán, ha rajtam múlik, akkor az igazi jelentőségét itt hoznám ki, ebben a dermesztő atmoszférában. Nyilván nem maradéktalan, sőt valószínűleg nem is olyan széleskörű az én olvasottságom ebben a témakörben, de azért jó néhány hasonló témájú szöveget olvastam. A bevallatlanságnak ezt a fokát mégis itt, ebben a könyvben tapasztaltam először. S ebben van valami nagyon elgondolkodtató, valami hideglelősen megrendítő.

R. J. T.: Csak zárójelben jegyzem meg, hogy külpolitikai szakértőnek gondolja magát – már-mint Heltai –, mindazonáltal ha valaki Duna menti konföderációban gondolkodik '47-ben, az

eléggé megkérdőjelezi a szakszerűségét. (*Derültség.*) Egyáltalán: abban a pillanatban ilyen mértékű illúziót melengetni, az eléggé botor dolog. A regénynek, illetve a kötetnek a címe ugye: *Hogyan kell forradalmat csinálni?* És a jeles történész, Standeisky Éva szóvá is tette, hogy ez túl leszűkítő cím. Pedig ennél többről van szó. Igaza van Évának, mert továbbra is állítom, hogy bár '56-tal a centrumban, de azért mégiscsak a polgári útnak egy jellegzetes változata az, amit itt olvasunk – sok-sok érdekes argumentummal. A címe akár az is lehetne: „*A tulajdonságok nélküli ember mint forradalmár*”. Mert hiszen ez egy tulajdonságok nélküli ember. Hiába okos, intelligens, tájékozott stb. – mintha valami hiányozna belőle, s így tipikusan tulajdonságok nélküli ember lesz. A múltkor és azelőtt is felmerült, hogy mit enged meg a túlélés. Ez iszonyú nehéz kérdés, amit Karinthy Ferenc körülbelül úgy fogalmazott meg, hogy „vagy túlélés, vagy Sarkadi Imre”. Igazából a kettő között nincs választási lehetőség. Azért a könyv apró szépségei között egyet még szeretnék fölidézni, hogy mennyire erős is tud lenni egy anekdota, és mennyire mély tartalmakat hordozhat magában, például hogy a demokrácia, a demokratikus szemlélet teljes hiányának, az elvek totális hiányának a világában járunk. Ez utóbbira nagyon szép példa, amikor Heltai Pozsonyban jár – mint a csehszlovák kitelepítésekkel bajlódó magyar külügyér –, és egy rendőr megtiltja neki, hogy magyarul beszéljen. Ezt szóvá teszi, mire a másnapi tárgyaláson nekiszegezik: „ugyan, hogy-hogy nem szabad magyarul beszélni. Nem, ilyen nincs, ha előfordult, akkor az csak kivételes egyéni túlkapás lehetett, semmi egyéb. Németül valóban nem szabad beszélni, ez igaz, na de magyarul?!²⁶” Ez annyira szép. És innentől teljesen világos, hogy milyen világban járunk. Én ilyen értelemben továbbra is csak állítom, hogy ez egy fontos olvasmány. Az ördög ügyvédjeként.

J. L.: Azt gondolom, hogy mi itt, amennyire lehetett, igyekeztünk figyelni a civilizált időkeretekre, és elláttuk a feladatunkat, amennyire lehetséges volt. De nagyon szívesen meghallgatjuk Önöket, benneteket is, ha valakinek van észrevétele.

Ungváry Rudolf: Csak annyit szeretnék mondani, egyben dicséretképpen is, hogy a kérdések kérdését, amelyet rögtön az elején föltettek, azt ti már megválaszoltátok. Miért nem akarta megjelentetni a könyvet? Mert tisztátalannak érezte magát, sőt piszkosnak érezte magát. És azt is megmondátok tulajdonképpen, hogy ez a piszok nem más volt, mint a hit. Tudjuk, hogy a hit egy nagyon tág valami, de itt arról a hitről van szó, amelyik a társadalom földi megváltását képzeli el, és legitimálja a rosszat a jó kedvéért. Úgyhogy én nagyon elégedett voltam ezzel a beszélgetéssel.

György Péter: Én is nagyon elégedett vagyok. Azt szeretném mondani, hogy tökéletesen megértem azt, hogy az anekdotikus jelleg irritáló. Ezen nincs mit beszélni, ezt értem. Van azonban valami, ami nekem nagyon fontos volt. Ma este megtanultam, hogy milyen az, amikor négy nagyon rendes ember, akinek semmi köze nincs a kommunizmus történetéhez, megpróbálja megérteni egy ilyen utóélettel, hogy mit csináltak ezek az emberek. És azért ez egy hermeneutikai probléma, amiből egy apróságot mégiscsak érdemes lenne fölidézni. Mit szólnátok például, ha elolvasnátok – ahogy nyilván elolvastátok – Nádas Péter két vastag kötetét,²⁷ melyben gyenge 800 oldalt kínál föl arra nézvést, hogy minimum három generációnyi kedves embernek mi köze van a kommunizmushoz. Az elsők, akik a saját szülei voltak, akik

²⁶ HGy, 100–101.

²⁷ Nádas Péter, *Világló részletek: Emléklapok egy elbeszélő életéből*, Jelenkor, Pécs, 2017, I–II.

mondjuk kommunisták és marxisták voltak, és egyáltalán nem voltak se rossz emberek, se gonosztevők, hanem azt a teljesen jogos megállapítást tették, hogy építeni kívánnak egy új világot. S akkor van ennek egy második része, ami az ötvenes évek, és van egy harmadik része – amit te látsz, láthatatlán iskoláskorod lelegején, Tamás. (*Derűltség, közbeszólások.*) Pontosabban nem láthatatlán te sem, mert addigra már nem volt semmi. És ezt azért mondom, mert van itt egy nagyon fontos dolog. A náciizmus és a kommunizmus között van egy alapvető és elementáris különbség. A náciizmus *eleve, minden írában* rossz volt, tehát soha egy tizedmásodpercig fel nem merült, hogy lenne benne bármi, ami jó, mert úgy volt rossz, ahogy volt, minden egyes mozzanata. Technikailag jó volt, ezt elismerem. Van erről egy nagyon jó monográfia, mármint a rezsim technokrata képességeiről, de ezenkívül minden rossz volt benne. A kommunizmusban pedig minden rossz *lett*. Ez egy nagyon nagy különbség. Nagyon sok figura van – mondom: a Nádaséktól elkezdve –, akik rámentek arra, hogy ők kommunisták lettek. Merthogy megértették, hogy mi történt velük. De eredendően azért azt mégiscsak lássuk be, hogy a Horthy-rendszerhez képest, '44-hez képest hogyha valaki arra a gondolatra jutott, hogy itt új világot kell fölépíteni, abban az ég adta világon semmi kivetnivalót nem találok. Persze *ahogy* ez megtörtént, abban *csak* kivetnivalót találok, de ez két különböző dolog. Ezek köztörvényes bűnözők voltak az NSDAP-ben, akiknek volt egy filozófus segédcapatuk, amely mostanában csalódást okoz híveinek, mióta megjelentek az ő vidám fekete füzetek...²⁸ Addig is lehetett tudni, hogy a náci kicsodák, de azóta nincs mit gondolni róluk. Csak azt akartam mondani, hogy ez egy nagyon más utóélet. Én totál egyetértek azzal, hogy irritáló az egész. Csak azt akarom mondani, hogy ha itt megálltok, akkor nem lehet megérteni, hogy mi volt ez, és ez a legfontosabb dolog, amit meg kell érteni.

U. R.: A köztörvényes bűnözés azzal kezdődött, hogy új világot akartak építeni.

N. G.: Azt kikérem magamnak, hogy semmi közöm nincsen a dologhoz. Amikor megtalálok az Ó utcai fürdőszobában a mosóporos dobozban azt az agyonrongyolt papírt, amelyben azt írják, hogy a nagyapád csoportos gyilkosságra való szervezkedésért két és fél évet ült, aztán amikor megkérdezed, hogy ez pontosan hogy nézett ki, akkor ennek a részleteiről is ismeretekkel bírsz... Ugyanez a nagyapád Kádár Jánossal koccint, és látszik János bácsi arcán a mélységes tisztelet és megdöbbenés, hogy egy igazi, rendes '19-es kommunistaival beszélgethet. Hogy az apád és az anyád...

Gy. P.: Ne haragudj, nem akartam semmi személyeset...

N. G.: Nem! Csak hogy azt ne hidd, hogy már semmi közünk ne lenne. Nem tud nem lenni, hiszen abban nőttünk fel. Most a retorikai alakzatokat nem folytatnám ezzel kapcsolatban, csak hogy itt szerintem nem erről beszélgettünk.

Gy. P.: Hanem?

N. G.: Most ismétljük meg a beszélgetést?

²⁸ Utalás Martin Heidegger 1931-től vezetett, *Fekete füzetek (Überlegungen – Schwarze Hefte)* címmel 2014 óta folyamatosan megjelenő feljegyzéseire. Bővebben: Mezei Balázs, *Heidegger és a Fekete füzetek*, Valóság, 2019/1., 53–64.

Gy. P.: Nem, csak azt akartam mondani, hogy amikor ti azt mondjátok, hogy itt volt ez a hit, hát igen... lehet, hogy valaki köztörvényes bűnöző... De akkor a Jean-Paul Sartre-tól elkezdve...

N. G.: Részemről én nem ezt... Persze, az világos, hogy a beszélgetésnek volt egy olyan nem különösebben rejtett témája, amely szerint az anekdotikussággal az a probléma, hogy helyben hagyja a világot – úgy hagyja, ahogy van, és megszünteti a hozzá való kritikai viszonyt. Én azt mondtam a részemről, hogy itt folyamatosan elmulasztunk valamit, ami egy közös katarzishoz vezethetne. Szerintem én ezt mondtam, aminek az volna a lényege, hogy ennek a nagyon furcsa hármasságnak, tehát hogy egyetlen személy lehetett áldozat, bűnös és bizonyos értelemben hős egyszerre, ennek a hármasságnak a mindenre való tekintet nélküli kíméletlen reflexiója folyamatosan elmarad, ezért egymáshoz képest relativizálva vannak életesemények, melyek közül az egyik alkalmas arra, hogy üdvtörténetként fölülírja a másik kettőt, és ezt én fájdalom, vagy nehezményezem. Innentől kezdve elég érdekes lenne ez a történet, mert érteni vélem, hogy mit mond. Ugye elég komoly művek születtek az angol konzervativizmus bizonyos szerzőinél...

Gy. P.: Arról az angol konzervativizmusról beszélünk, amely Dél-Afrikát felépítette Namíbiával együtt?

N. G.: Nem, hanem Michael Oakeshottól beszélek. Ő nem épített föl semmit Dél-Afrikában szerintem. Tehát érdekes lenne ennek nekimenni szerintem, hogy a politikai racionalizmus mint bűn hogyan működik, vagy az új világ akarásából hogyan születnek a diktatúrák. Persze mindenki új világot akar...

(Közbeszólások.)

R. J. T.: Nem akarnék most nagyon lecövekelni ennél. Azt azért megjegyezném, Péter, hogy szokásodnál leegyszerűsítettebb képletet állítottál föl most a náciizmus és a kommunizmus kapcsolatában vagy egymáshoz való viszonyában. Nem is egészen értem, de ebbe most nem tudok belemenni, mert nagyon hosszú vitát eredményezne. Abszolút nem értek egyet azzal, amit mondasz. Azt pedig hadd tegyem hozzá – tudom, hogy egy esten nem szabad kívülre utalni érvként, vagy kívülről behozni érveket, de engedjessék meg azoknak a kedvéért, akik több esten ott voltak –, hogy a Király-naplónál²⁹ vagy pont a *Világló részletek*³⁰ tárgyalásánál az a fajta mély, képességeinkhez mérten mély empátia, amiről te beszélsz, abszolút működött. Nemcsak azért, mert én már öregember vagyok, a Julcsiban is működött, pedig ő még óvodás. Csak mondom. Ez nem hiányzik belőlünk, ennek a megértése, olyannyira nem, hogy az előbb – csak aztán már nem akartam annyit pofázni – meg akartam említeni egy párhuzamot, amit akkor most elmondok. És ez is az anekdota dicsőségére szolgál, amit Julcsi olyan pontosan észrevett: a feleség időnkénti, egészen parányi és mégis hangsúlyos reflexiói, köz-

²⁹ Király István, *Napló 1956–1989*, szerk. Soltész Márton, s. a. r., jegyz., Katona Ferenc, Soltész Márton, T. Tóth Tünde, ford. Katona Ferenc, bev. Király Júlia, Király Katalin, Soltész Márton, utószó Babus Antal, Magvető, Budapest, 2017 (Tények és Tanúk).

³⁰ Nadas Péter emlékiratáról a Litera.hu *Előhívás* sorozatának keretében Tóth-Czifra Júlia, Jánossy Lajos, Németh Gábor és Reményi József Tamás beszélgetett. Az est felvétele meghallgatható: <https://litera.hu/media/litera-podcast/litera-radio-nadas-peter-memoarjarol-az-elohivasban.html>

bevetései, hogy azok hogy előhozták bennem a *Világló részletek*ben azt, amikor Nadas édesanyja Rákosi Mátyásnál jár. Tehát ott is a mama volt a sokkal tisztább, sokkal kérlelhetetlenebb – ha úgy tetszik – a férjjel szemben. Annak idején erről eszembe jutott édesanyám, aki debreceni kálvinista létére párttag volt, és az egész életét elbaszta ezzel, mert hát rettenetes, miket élt át. Tehát ezek az asszonyok is benne vannak ebben a történelemben. Ezek iránt mi mélységes empátiával viseltetünk. Ezért sem éreztem jogosnak, amikor Kardos András nekünk támadt azzal, hogy hát ugye ezek az emberek – Pándi, Király és még oly sokan – őszintén hittek abban, amit csináltak. Teljesen félreértette azt, amiről mi beszélünk, és ezt az empátiát ő totálisan elvitatta tőlünk.³¹ Nagy félreértés volt, remélem, ilyenre nem adtunk most sem okot. És akkor itt visszatérek arra, hogy a kommunizmus és a náciizmus között szerintem nem az a különbség, amit Péter mond, de nem én vagyok hivatott arra, hogy ezt eldöntsem, én csak az édesanyámról szerettem volna beszélni. (*Derűltség.*)

Bíró András:³² Én sajnos nem olvastam a könyvet, mert olvasni is nehezen tudok már, de a főszereplőt, Heltait jól ismertem: a külügyben is és Brüsszelben, a Nagy Imre Intézetben is. Nagyon rövid leszek. Harmincéves emigráció után jöttem haza, de nem észleltem azt, hogy szembenézés történt volna a volt elvtársaim részéről. Lehet, hogy azért, mert én elmentem a forradalom után, vagy más ok miatt, de nekem évekig tartott az a folyamat, amelyben végül is azt mondhattam magamról: Bíró András, te már nem vagy kommunista. És ebben a munkában, amit magammal – és mások segítségével, szerencsére briliáns párizsi figurák segítségével – véghez tudtam vinni, egy konceptus, egy központi fogalom alakult ki bennem, amit úgy neveznék, hogy funkcionális hipokrizis. Ez a hit-ügy nem egy egyszerű dolog. Mikor szembenézel a borzalommal... Amit nagyon nehéz felfogni: miért van az, hogy nálunk alig van mű vagy kísérlet arra, hogy a kommunisták, a volt kommunisták szembenézzenek azzal, hogy ők bűnösök? Amennyiben egy pár szót szólnék erről a funkcionális hipokrizisről, erről az önbecsapásról, önhazugságról – nagyon-nagyon nehéz megfogalmaznom ma, hogy ez a hit tulajdonképpen mit takart. Egy kétségtelen igazságot takart számomra. '56-ot úgy láttam, hogy a Petőfi Körben a rossz kommunisták helyett a jó kommunistákat fogjuk hatalomra hozni. De a rendszer elemzése, a szovjet modell mint olyan, és a párt, a lenini párt – a diktatúra eszközeinek – elemzése: ettől olyan messze voltam akkor, mint Makó Jeruzsálemtől. Rendkívül manicheista módon a feketét és a fehéret próbáltuk elválasztani. Nem másodrendű diskurzus a magántőke vagy a társadalmi tőke kérdése. Etikailag. És az sem véletlen, hogy a munkástanácsok föl se vetették azt, hogy van olyan elképzelés, hogy egy négypárti demokrácia jön létre,

³¹ Király István naplójáról a *Litera Előhívás* sorozatának keretében 2017. május 17-én Németh Gábor, Jánossy Lajos, Reményi József Tamás és Sipos Balázs beszélgetett. Az est felvétele – Kardos András hozzászólásával együtt – meghallgatható: <https://litera.hu/media/litera-podcast/litera-radio-kiraly-istvan-naplojarol.html>

³² Bíró András (1925) újságíró. Részt vett az antifasiszta ellenállási mozgalomban. 1948 és 1956 között a MADISZ Központi Külügyi Osztályán, a Külügyminisztériumban, az Új Magyar Könyvkiadóban, a SZOT Külügyi Osztályán és a Népszava szerkesztőségében dolgozott. 1956-ban a Népakarat alapítója és szerkesztője. 1957-ben Párizsba emigrált. Részt vett az emigráns Petőfi Kör és a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet munkájában. 1967-től Rómában az ENSZ mezőgazdasági projektjein dolgozott. Az ENSZ mezőgazdasági, majd környezetvédelmi szervezete lapja, a Ceres alapító főszerkesztője. 1986-tól ismét Magyarországon él. 1990-ben létrehozza az Autonómia Alapítványt. Munkásságáért alternatív Nobel-díjat kapott.

mint '45-ben. A munkástanácsok, amelyeket megválasztottak, rendkívül racionálisan beválasztottak mindig egy könyvelőt, beválasztottak egy mérnököt, mert azt gondolták, hogy nekik itten konkrét menedzseri feladataik lesznek, de hogy vissza a kapitalizmusba, arról egy szó sem volt. Azonkívül óriási gazemberségnek tartom – bocsánat, hogy ilyen élesen beszélek –, hogy a magyar munkástanácsok vagy általában az egész tanácsrendszer – mert nemcsak munkástanácsok alakultak a forradalom alatt –, tökéletesen el van hallgatva. Ez egyáltalán nem jön elő, ez nem téma, pedig egy társadalmi kreativitásnak a kiemelkedő eseménye volt, amikor az emberek eldöntötték, hogy csinálnak valamit a saját üzemükben. Nem vicc! De erről egy szó sincsen, ha '56-ról beszélünk. Ami miatt az ember nem tehet mást, mint hú marad '56-hoz – én például, a magam részéről –, az pontosan ez a felszabadulási lehetőség, amelyet persze napok alatt a szovjet hadsereg szétzúzott. A társadalmi kreativitás ténye. Én csak ennyit akartam mondani. Heltai Gyuri egy kövérkés, jovialis ember volt, aki... Na ezt elmesélem. Én Párizsban voltam, és onnan jártunk át a Nagy Imre Intézet gyűléseire, találkozásaira, és egyszer megkérdeztem a Gyuritól, hogy a pénz honnan jön. És akkor azt a választ kaptam, hogy hát a svéd szakszervezetek... És amikor kiderült, hogy nyilvánvalóan a CIA-től jött a pénz, mert máshonnan nem jöhetett, én nagyon infantilis módon egy gyűlésen ezt kipakoltam, mert nem tartottam elfogadhatónak, hogy ennyi hazugság után, amit végighazudtunk és amit hazudtak nekünk, emigrációban tovább hazudunk magunknak. Hogy a svéd szakszervezetek... Legalább mondja meg, hogy ez amerikai imperialista pénz. És akkor rendben van, vagy elfogadom, vagy nem fogadom. És nagyon patetikusan, valódi könnyekkel a szememben becsaptam az ajtót, és otthagytam az intézetet. Emiatt. Ezt nem tudtam már elfogadni, hogy bizonyos fokon, nem úgy, ahogy itthon és azelőtt: a funkcionalitás továbbra is hipokrita.

Wessely Anna: Én egy dolgot nem értettem. Vagyis hát sokat nem. Ti hol esztétikailag, hol meg történeti tények szempontjából ítéltétek meg ezt a könyvet. Az föl sem merült, hogy ez egy portré, amit a Heltairól a Csalog Zsolt írt, és ez ilyen.

R. J. T.: Ezzel kezdtem...

W. A.: Ha van egy festmény, egy portré, akkor ez teljesen magától értetődő. Ez az egyik. A másik a cinizmus vagy a távolságtartó anekdotázás. Azt gondolom, ami megmaradt, az az életrajzi folytonosságnak a fenntartása. Függetlenül attól, hogy mikor mi volt, és mikor mi-ben voltak benne. A harmadik pedig a Lányi Ági. Én '88-ban voltam náluk Charlestonban. Borzasztó helyes emberek voltak. Én a Lányi Ágival beszélgettem órákon keresztül, és akkor előjött az, hogy hogy lehetett úgy csinálni, mintha az ember vak lett volna, pedig nem volt vak, látta, hogy mik történtek és hogyan. Az ő válasza az volt, hogy ő a politikával nem foglalkozott, ő a politikához nem ért, nem is akart belefolyjni soha. Viszont azt is tudja magáról, hogy egyszer kell, hogy megszarolják őt a gyerekei életével, és abban a pillanatban mindenfajta ÁVH-s vagy titkosszolgálati zsarolásnak ő engedelmeskedik. Ahogy az Ági kívülről tudta, hogy na most akkor itt van megállj, az nem tartalmazott politikai megfontolásokat, hanem azok mindig tisztán morális elvek voltak.

T-C. J.: Csak egyetlen mondatot. Én fecseghetek összevissza, mert én csak egyetlen évet éltem a rendszerváltás előtt, de megjegyzem, hogy szerintem a kötet sajtó alá rendezője se élt sokkal többet előtte, ha jól tudom.

Soltész Márton: '87-ben születtem.

T-C. J.: Igen. Szóval duplaannyi tapasztalatod van erről a rendszerváltás előtti időről. Úgy-hogy csak óvatosan mondom, hogy rögtön érthetővé válik a cím – csak ezt nem akartam elmondani, de végül is efelé fordult a beszélgetés –, és máris nem kérdés, hogy miért nem engedélyezte Heltai, hogy ez így, ebben a struktúrában, amit Csalog kialakított, megjelenjen, ha a forradalmat nem csak '56-ra vonatkoztatjuk, hanem kiterjesztjük arra, amit a forradalom ebben az életútban jelent. A forradalmiság, vagyis az, hogy *megváltoztatni radikálisan az egészet* – az egyetemi évektől kezdve alapmotívuma ennek az életútnak. És onnantól kezdve érthető, hogy miért vált hirtelen kellemetlenné egy olyan struktúra Heltai számára, ami '56-tal kezdődik és '56-tal végződik. Azzal végződik, hogy '56 vér nélkül végigvihetetlen lett volna, tehát jó, hogy nem vittük végig, mert rögtön amorális lett volna. Viszont amit ez magában foglal, az ugyanúgy forradalmi, és ott viszont már nagyon is ott volt a vér, és az abszolút amorális. Ha a forradalmat nem kifejezetten '56-ra vonatkoztatjuk, hanem az ő forradalmiságának ezekre a különböző stációira, akkor szerintem sokkal-sokkal többet jelent ez a cím, mintha csak '56-ot értjük alatta.

R. J. T.: Jogos!

J. L.: Köszönjük szépen a sok észrevételt, azt, hogy ennyien lábjegyzetelték, lábjegyzeteltétek a mai estét. Mindenkitől egyként búcsúzom, szép estét kívánok és viszontlátásra!

(A hangfelvétel alapján a beszélgetést sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: SZMESKÓ GÁBOR.)